

İdiomların əsas xüsusiyyətləri haqqında

Nəcəf Nəbiyev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

E-mail: najaf.nabiyev@mail.ru

Rəyçilər: filol.ü.f.d., dos. V.S. Kazımova,
filol.ü.f.d. dos. F.N. Abdurəhmanova

Açar sözlər: idiomatika, semantika, frazeologizm, sabit söz birləşməsi, kontekst

Ключевые слова: идиоматика, семантика, фразеологизм, устойчивое словосочетание, контекст

Key words: idioms, semantics, phraseologism, stable word combination, context

İyirminci əsrin əvvəllərində idiomların öyrənilməsində iki əsas cərəyan özünü göstərirdi. Bir qrup dilçi alim H.Homski, F.Palmer, Q.Suit və başqaları idiomları dilin hazır şəkildə istifadə olunan vahidləri kimi qəbul edərək, onları məcazi mənada işlənən, yalnız həmin dilə məxsus elementlər hesab edirdilər. Digər tərəfdən onlar göstərirdilər ki, ifadələrin mənası onu təşkil edən komponentlərin deyil, bütövlükdə ifadənin məzmunundan çıxır (1). Lakin bu dilçilər idiomlar lüğətini tərtib edərkən onların çərçivəsini daha da genişləndirərək ora hər cür ifadələri, hətta tərkibində “get up”, “move in”, işlənən feli frazaları da aid edirdilər. Beləliklə, onların tədqiqində idiomların təyinatı öz dəqiq həllini tapmamışdır.

İkinci qrup dilçilər Ş.Balli, İ.E.Aniçkov, V.V.Vinoqradov və başqaları idiomlara bir qədər fərqli prizmadan yanaşırlar. Ş.Balli idiomları frazeologiyaya aid edərək onları sərbəst söz birləşmələrindən tamamilə fərqləndirir və frazeoloji birləşmələrin üç qrupunu göstərirdi: adi söz birləşmələri, frazeoloji qruplar, frazeoloji vahidlər. Lakin O, bu ifadələr arasında fərq qoya bilmir və bəzən adi birləşmələri idiomlarla qarışdırırdı (2, 10-11).

Bu mənada İ.E.Aniçkovun “İdiomatika və semantika” əsəri xüsusi əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Dilçi alim bu əsərində idiomatikanı və sintaksisi fərqləndirərək onların tamamilə başqa xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərirdi. O, idiomlara təkcə sabit söz birləşmələrini deyil, eyni zamanda sözünü ilə birləşmiş digər ifadələri, “at liberty, go on, go ahead” daxil edirdi. Bundan başqa onun təsnifatında atalar sözləri və zərb məsələlər də idiomlara aid edilirdi: It rains cats and dogs, to get into hot water, a hard nut to crack, to build castles in the air və s. Bununla belə Aniçkov bir qədər də irəli gedərək hesab edirdi ki, dildə tam sərbəst söz birləşmələri yoxdur, belə ki, hər bir söz ifadədə istənilən sözlə birləşmək iqtidarında deyildir, hər halda söz başqası ilə birləşərkən müəyyən seçim edir və buna görə də bu ifadələr idiomatikanın obyektinə daxil olur (3, 22).

Sovetlər Birliyi dövründə V.V.Vinoqradovun dilçilik görüşləri frazeologiya sahəsində bir növ hakim mövqe tuturdu. Belə ki, dilin frazeoloji sistemini tədqiq edənlər əsasən dilçi alimin frazeologiya sahəsində fikirlərini nəzəri əsas kimi götürərək tədqiq etdiyi sahələrdən misallar gətirməklə kifayətlənirdilər. V.V.Vinoqradov frazeoloji ifadələri tədqiq edərkən onları əsasən üç yerə bölürdü: frazeoloji birləşmələr, frazeoloji vahidlər və frazeoloji birikmələr. V.V.Vinoqradovun bölgüsünə görə frazeoloji birikmələr idiomlara daha çox uyğun gəlir. Belə ki, frazeoloji birikmələr dildə hazır şəkildə istifadə olunur və onun bütün komponentləri məcazi mənada işlənir. Frazeoloji birikmələrin mənası onu təşkil edən komponentlərin yox, ifadənin öz mənasından çıxır (4, 105). Bu birləşmələrin dilimizə tərcüməsində bir sıra

çətinliklər yaranır. Onların dilimizdə ifadəsi zamanı ayrı-ayrı sözlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi mümkün deyildir.

A.İ.Smirnitski göstərir ki, idiomlar frazeologizmlərə yaxın olsa da, onlardan tamamilə fərqlənir. Onun fikrincə, frazeoloji vahidlər stilistik cəhətdən neytral olub, metaforik mənada işlənən ifadələrdir. İdiomlar isə komponentləri məcazi mənada işlənən ifadələrdən ibarətdir və onların əlamətdar xüsusiyyətlərindən biri stilistik çalarlığa malik olmasıdır (5, 44).

H.H.Amosova ingilis dilində frazeologizmləri tədqiq edərkən kontekstoloji metoddan istifadə edərək onların iki növünü göstərir: frazemlər və idiomlar. Frazemlər daimi kontekstin məhsulu olub, onların mənasının aktualaşdırılması üçün sözlərdən biri dəyişsə də, digəri olduğu kimi qalır. Frazemlərdən fərqli olan idiomlar sabit kontekstin məhsuludur və onlarda hər bir element dəyişməz xarakter daşıyır və ifadə komponentlərin deyil, özünün vahid mənası ilə seçilir (6, 13-14).

İngilis dilində idiomlardan danışarkən söz sırasının idiomlara təsirindən söz açmaq lazımdır. Bu həm söz sırasında, həm də ayrı-ayrı sözlərdən istifadədə özünü göstərir. Belə ki, ingilis dilindəki sözlərin əksəriyyəti affikslərin işlənməsindən istifadə etmir və əksər nominativ funksiyaların ifadəsində morfemlərin bir sıra xüsusiyyətlərindən yararlanır və ya morfemlərə çevrilir. Ona görə də idiomatik ifadələrin leksikləşməsi, bütöv mənaların məhz ifadələrlə verilməsi ingilis dili üçün xarakterik haldır. İngilis dilinin analitik xüsusiyyətləri rus və Azərbaycan dillərindən fərqli olaraq tez-tez frazeoloji birləşmələrlə mürəkkəb sözlərin fərqləndirilməsində müəyyən çətinliklər yaradır. Məsələn, “water drinker” lüğətdə əksər hallarda ayrı-ayrı söz, bəzən də bitişik və ya defislə verilir.

1. İngilis dilinin qrammatik quruluşu çox vaxt qrammatik konversiyaya səbəb olur. Məsələn, isimlər bəzən sintaktik vahid kimi təyin rolunda çıxış edir və əslində bu qrammatik konversiyanın bir formasıdır. Praktiki olaraq istənilən isim əksər hallarda sifət rolunda çıxış edir. Məsələn: joy-walker- ehtiyatsız yolçu, bush telegraph-söz-söhbət” və sair.

2. Ayrı-ayrı hissələrdən ibarət olan söz birləşməsi, sözdüzəldici və sözdəyişdirici morfemlərdən ibarət ifadələr bəzən sözləri ötür keçmiş olur. Bura əslində “er” suffiksi ilə düzələn söz birləşmələrini aid etmək olar: bottle holder-boksçunun sekundantı, fire watcher – yuxarıdan yanğına nəzarət edən adam. Bu zaman “er” suffiksi təkcə söz birləşməsinin ikinci hissəsinə deyil, bütövlükdə ona birləşir.

3. Söz birləşmələrinin nəqli cümlənin sxemi ilə sintaktik yolla düzəldilməsi: “touch-and-go-riskli adam, forget-me-not-məni unutma”.

4. Söz birləşməsi sxemi əsasında sözlərin sintaktik üsulla yaranması: good for nothing-avara, lily-of-the-valley-inci çiçəyi.

5. Danışqı dili üçün xarakterik olan sözün kökünün təkrar edilməsi: chi-chi-qəşəng qız, dilly-dallying- heç bir iş görməmək.

Qeyd etmək lazımdır ki, idiomlar dilin lüğət tərkibində əsaslı yer tutan vahidlərdir. Onları hərtərəfli öyrənmək həm dilçilər, həm də tələbələr çox işləməlidirlər. Dilçilik baxımından idiomların öyrənilməsi tələbələr üçün ciddi çətinliklər yaradır. İlk növbədə tələbə idiomun mənasını başa düşməlidir ki, onu öyrənə bilsin. Bunun üçün tələbə hər şeydən əvvəl frazeoloji birləşməni ana dilinə çevirməlidir. İdiomların Azərbaycan dilində verilməsinin bir sıra üsulları vardır. Bu üsullar aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

1. İngilis dilində elə idiomlar vardır ki, onlar hər iki dildə eyni obrazlara malik olduğu üçün Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən tamamilə eyni mənaya malik olur.

A hard nut to crack - çətin sındırılan qoz

Butter somebody up – kimisə yağlamaq

Bread and butter – yağ-çörək

Open hearted-açıq ürəkli

There is smoke without fire-od olmasa, tüstü çıxmaz.

Azərbaycan dilindəki bu ekvivalentlər əslində beynəlxalq xarakter daşıyır və Avropa dillərinin əksəriyyətində mövcuddur. Bu ekvivalentlər leksik və grammatik cəhətdən üst-üstə düşə bilər. Bu zaman tam və yarımqıq ekvivalentlərdən söhbət gedir. Lakin bəzən ingilis və Azərbaycan dillərində idiomlar analoji xarakter daşırsalar da, onların əsasında ayrı-ayrı obrazlar durur:

to fly off the handle – özündən çıxmaq

big cheese – böyük vəzifəli şəxs

one banana problem – asan iş

to sit on a powder keg – narahat olmaq

to buy a pig in a poke – torbada pişik var

Bu frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi zamanı tələbələr diqqətli olmalıdırlar. Çünki bu ifadələrin əksəriyyətinin Azərbaycan dilində bir neçə qarışığı vardır.

2. Kalka yolu ilə tərcümə-yəni ingilis dilindəki idiomların Azərbaycan dilinə sözbəsöz tərcüməsi. Bu üsuldən əsasən ingilis dili idiomlarının Azərbaycan dilində ekvivalentlərini tapa bilmədikdə istifadə edilir.

To build a castle in the air – xəyallar qurmaq

A storm in a tea pot – çaydanda fırtına

To cover up one's traces – ayaq izlərini tapmaq

3. Lakin elə idiomlar vardır ki, onların dilimizdə qarşılığını vermək böyük çətinliklər yaradır. Bu zaman tərcüməçi ingilis dilindəki idiomu Azərbaycan dilinə tərcümə etmək üçün izahlı üsuldən istifadə etməli olur. Bu zaman tərcümə zamanı ingilis dilindəki idiomun heç bir obrazı qorunub saxlanmır və idiom sərbəst söz birləşməsi və ya cümlə şəklində verilir:

I shall cut you off with a shilling - Səni maddi sərvətdən məhrum edirəm.

to draw the wool over someone's eyes - burnunu hər yerə soxmaq.

Go bananas – dəli olmaq.

4. Bəzən idiomun Azərbaycan dilində ifadə edilməsi çox çətin olur. Belə ki, ana dilində onun tərcüməsini düzgün vermək üçün işləndiyi konteksti bilmək lazımdır. U.M.Tekkerin əsərlərinin birində cənab Pit Krouli Rebeka Şarpa evlənmək təklif etdikdə o, cavab verir ki, artıq o, evlidir: "You can't eat your cake and have it" Bir-birini inkar edən iki şeyin ikisinə də nail olmaq mümkün deyildir. Göründüyü kimi, ifadəni ancaq kontekstin məzmununa görə tərcümə etmək mümkündür.

Beləliklə, idiomların əsas xüsusiyyətlərinin araşdırılması göstərir ki, idiomlar həm sərbəst söz birləşmələrindən, həm də frazeologizmlərdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, idiomlar dildə hazır şəkildə istifadə olunan birləşmələr olub, semantik və struktur cəhətdən öz bütövlüyü ilə seçilir. İdiomların bütün komponentləri məcazi mənada işləndiyindən onun mənası onu təşkil edən elementlərin mənasından yox, bütövlükdə idiomun öz mənasından çıxır. Bu fərqlər özünü tərcümə zamanı qabarıq şəkildə büruzə verir. Belə ki, idiomların əksəriyyətinin tərcüməsində kompleks metoddan istifadə edilir.

Məqalənin aktuallığı. Ötən əsrin əvvəllərində idiomların öyrənilməsində bir sıra əsas cərəyanlar mövcud olmuş və alimlərin dilçiliyin bu kimi vacib məsələyə yanaşmaları da bir-birindən fərqlənmişdir. Məhz həmin yanaşmaların bir daha nəzərdən keçirilməsi baxımından məqaləni aktual hesab etmək olar.

Məqalənin elmi yeniliyi. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, məqalədə idiomların əsas

xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və tədqiqi ilə bağlı xarici ölkə alimlərinin tədqiqatlarının nəticələrinə istinad edilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali, orta ixtisas və orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. Изд-во Ростовского университета. М., 1964.
2. Bally Ch. Traite de stylistique française. Paris, Klincksieck. 1961.
3. Аничков И.Е.. Идиоматика и семантика. М., 1927.
4. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке М., 1977.
5. Смирницкий А.И. Лекции по истории английского языка. М., 2006.
6. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Ленинград. Изд. ЛГУ, 1963.

Н. Набиев

Об основных характерных чертах идиом Резюме

В виду высокой степени устойчивости идиомы по ряду параметров соотнесены со словами и объединены с ними в составе лексико-фразеологического фонда языка. В английском языке, в отличие от азербайджанского, граница между лексическим и фразеологическим фондами размыта, разграничение идиом и сложных слов представляет определенные трудности. Это объясняется следствием аналитического характера строя английского языка. Перевод идиом – одна из наиболее сложных задач в лингвистике. Возникновение ошибки возможно уже на первой стадии перевода, поскольку идиомы зачастую омонимичны свободному сочетанию слов и различить их можно лишь на основе контекста.

N. Nabiev

About the main characteristics of idioms Summary

In view of the high degree of stability, idioms are correlated with words in a number of parameters and united with them in the lexica-phrase logical fund of the language. In English, unlike the Azerbaijani language, the boundary between lexical and phrase logical fund is blurred, the delineation of idioms and complex words presents certain difficulties. This is explained by the analytical nature of the English language. Translation of idioms is one of the most difficult tasks in linguistics. The danger of error is great already in the first phase of the translation, since idioms are often homonymous free of combinations of words and they can be distinguished only on the basis of context.

Redaksiyaya daxil olub: 13.12.2018